

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

Гасанова Лейла Ілгарівна

**«БУЛІНГ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ:
ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УЧАСНИКІВ»**

Спеціальність 053 Психологія

РЕФЕРАТ

магістерської роботи
за освітньо-професійною програмою «Психологія»

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

кандидат психологічних наук, доцент
Шеленкова Н. Л.

Умань – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ БУЛІНГУ В ПСИХОЛОГІЇ	9
1.1. Поняття булінгу, його структура та форми	9
1.2. Особливості прояву булінгу (цькування) в закладах освіти	16
1.3. Класифікація учасників булінгу та їх характеристика	22
Висновки до першого розділу	29
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК УЧАСНИКІВ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ	33
2.1. Характеристика вибірки та методів дослідження психологічних особливостей учасників булінгу	33
2.2. Аналіз дослідження психологічних характеристик учасників булінгу в закладах освіти	42
2.3. Психологічні шляхи (рекомендації) подолання булінгу в закладах освіти ..	48
Висновки до другого розділу	62
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	67
ДОДАТКИ	74

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. На сьогоднішній день в умовах суттєвих змін в економічній сфері та соціальній політиці, криза сучасної родини, низький соціальний статус, безробіття, відсутність ясної позитивної державної ідеології, відмова суспільства від одних моральних цінностей та перехід до нових орієнтирів – все це є чи не найголовнішими чинниками, що сприяють процесу віктимізації неповнолітніх [58, с. 58].

Відповідно, в освітньому просторі гостро постає питання насильства в освітньому середовищі. Дитяча несоціалізована агресія є актуальною соціальною психолого-педагогічною проблемою. Цей вид агресії знаходить свій вихід як у фізичному, так і психологічному насиллі. Вона може мати як одиничний, так і тривалий характер. Насилля є однією із причин цілої низки негативних наслідків: академічна неуспішність, шкільна дезадаптація, неадекватна самооцінка, тривожність тощо. Окрім того, воно може бути однією з причин появи у дорослому віці адикцій та психологічних розладів. За даними британських дослідників, у дітей які піддавалися цькуванню в освітньому середовищі зі сторони однолітків, у два рази вищий ризик проявів психосоматичних розладів у підлітковому віці, аніж у дітей, які не зазнавали подібного насилля [47, с. 174].

Перші публікації з проблеми булінгу (цькування) з'явилися в 1905 році. Скантигнавські та британські науковці ґрунтовно дослідили проблему шкільного цькування. Серед них Д. Олвеус [2], А. Пікас, П. Рендолл [4], Д. Лейн [28], Е. Мунте, Д. Таттума та ін. На початку 90-х років ХХ ст. проблема булінгу почала вивчатись у США. Центральне місце в розвитку теорії булінгу зайняла робота Д. Олвеуса (Olweus) (1978). Розроблена автором модель булінгу в освітньому середовищі послужила основою подальшого вивчення проблеми.

Перші публікації в Україні з'явилися у 2005 р. Дослідження українських науковців в основному спираються на зарубіжний досвід (Л. Лушпай [31]).

Зокрема, проблему насильства в освітньому середовищі на сучасному етапі розробляють такі українські вчені як С. Бурова, М. Дмитренко, О. Лавриненко, В. Панок, В. Синьов та ін. Заслужують уваги і праці О. Барліт [10], А. Барліт [9], А. Король [27] та ін. Явище булінгу науково вивчали педагоги та правознавці, що не дало можливість міждисциплінарно охарактеризувати його суть, а отже вимагає детального аналізу проявів булінгу у вимірах психологічної науки, що дасть змогу обґрунтовано підходити до психологічної характеристики учасників булінгу, психопрофілактичної роботи та корекції його наслідків в освітньому середовищі.

За результатами дослідження, проведеного Фондом ООН Юнісеф у 2017 році, 67% дітей в Україні у віці від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу впродовж останніх трьох місяців, а 24% дітей стали жертвами цього явища. Найбільш вразливими до булінгу є сором'язливі, зі зразковою поведінкою діти, а також діти, які, в силу різних життєвих обставин, «замкнуті в собі», закриті для спілкування. Найчастіше діти піддаються цькуванню з боку однолітків за свій зовнішній вигляд, переконання, поведінку, а також через різні життєві обставини тощо). Результати опитування U-Report говорять про найрозповсюдженіші причини булінгу – ігнорування дорослими цькування (37%). Відповідно до статистики Національної дитячої «гарячої лінії» більше 25% дзвінків так чи інакше пов'язані з цькуванням. Близько 40% із тих дітей, хто зіткнулися з випадками булінгу, ніколи не розповідають про це своїм батькам. При цьому, 44% із тих, хто спостерігав, як знущаються над їхніми однолітками, не реагували на такі факти через острах піддатися аналогічному знущанню [6].

За даними опитування HBSC 2018 року, серед дітей віком від 10 до 17 років 35% опитаних упродовж останніх двох місяців брали участь в ображенні/приниженні або знущанні з інших, 37,9 % були жертвами образ, знущань та принижень інших підлітків [8, с. 4].

Верховна Рада України 18 грудня 2018 року прийняла Закон України №8584 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу», який вперше визнає юридично поняття булінгу в українському законодавстві та передбачає відповідальність не тільки за вчинення, але й за приховування випадків булінгу. З 19 січня 2019 року в Україні почав діяти новий Закон про цькування і введено поняття «булінг», якого в українському законодавстві раніше не було.

Законом визначено, що **булінг** (цькування) – це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [45].

Об'єктивна значущість і недостатній рівень теоретичного і практичного дослідження проблеми булінгу в закладі освіти і зумовило вибір теми нашого дослідження: **«Булінг у закладах освіти: психологічна характеристика учасників»**

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити психологічні характеристики учасників булінгу в закладах освіти.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати поняття булінг, його форми та структуру.
2. Встановити причини булінгу в закладах освіти.
3. Визначити основні психологічні характеристики учасників булінгу.
4. Обґрунтувати та експериментально перевірити шляхи подолання булінгу в закладі освіти.

Об'єкт дослідження – проблема булінгу в закладі освіти.

Предмет дослідження – психологічна характеристика учасників булінгу в закладі освіти.

На різних етапах дослідження використовувалися такі **методи**:

- **теоретичні:** аналіз психолого-педагогічних, соціологічних, юридичних джерел, синтез, визначення теоретичних основ дослідження;
- **емпіричні:** анкетування, бесіда, пряме та непряме спостереження;
- **експериментальні:** (констатувальний і формувальний експеримент) з метою виявлення, обґрунтування, перевірки ефективності психолого-педагогічних умов попередження булінгу в закладі освіти (методика «Соціометрія» Джона Морено; методика «Діагностика показників і форм агресії» за А. Бассом-А. Дарки; методика «Дослідження акцентуацій характеру» К. Леонгарда-Г. Шмішека; авторський опитувальник-анкетування для визначення проявів булінгу в шкільному колективі);
- **статистичні методи:** кількісної та якісної обробки одержаних результатів експерименту забезпечили обробку даних, засвідчили достовірність отриманих результатів дослідження.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі Крижанівського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – ліцей – дошкільний навчальний заклад» Лиманської районної ради Одеської області. Всього експериментом було охоплено 43 учні 12-14 років протягом 2019-2021 років.

Теоретичне значення. дослідження дозволило поглибити знання щодо булінгу в освітньому середовищі; сформувані цілісне уявлення про булінг: визначення, структура, учасники, причини, наслідки; вивчити психологічну характеристику учасників булінгу.

Практичне значення. Результати магістерської роботи можуть бути використані практичним психологом у закладі освіти та в позашкільних закладах.

Результати дослідження впроваджено в практику роботи практичного психолога Крижанівського навчально-виховного комплексу «ЗОШ I-III ступенів – ліцей – ДНЗ» та Одеського обласного центру громадського здоров'я.

Апробація результатів дослідження.

Результати нашого дослідження були оцінені та апробовані на науково-практичних конференціях різного рівня:

I Міжнародна науково-практична конференція «Наука і освіта в умовах цивілізаційних змін» (30 жовтня 2019 року) м. Лодзь, Польща;

IX-та Всеукраїнська наукова Інтернет-конференція «Наукові психологічні дослідження і розробки молодих вчених» (29-30 жовтня 2020 року) м. Умань;

II Міжнародна науково-практична конференція, «Perspectives of world science and education» (4-6 листопада 2020 року) м. Кіото, Японія.

Також результати нашого дослідження були використані під час:

- навчально-практичного заняття «Профілактика булінгу: знати, розуміти, діяти» для педагогів Крижанівського НВК «ЗОШ I-III ступенів – ліцей – ДНЗ» Лиманської районної ради Одеської області (21 жовтня 2019 року);

- районного вебінару «Профілактика та попередження булінгу в закладі освіти» для батьків та педагогів Лиманського району Одеської області (04 листопада 2020 року);

- профілактичних соціальних відео-роликів «STOP булінг» та «Зупинимо булінг разом» за участі учнів Крижанівського НВК (вересень 2019 року);

- просвітницького відео-ролику «Булінг» для учнів, педагогів та батьків на базі Одеського центру громадського здоров'я (16 лютого 2021 року);

- профілактичних занять з учнями молодшої, середньої та старшої шкільних ланок протягом 2019-2020 та 2020-2021 навчальних років.

Публікації.

1. Гасанова Л. І. Булінг та конфлікт: розмежування понять. *Nauka i edukacja w warunkach zmian cywilizacyjnych*: Mater. I Międz. Konf. Nauk.-Prakt: (30 października 2019 roku). Nowa nauka, Łódź. 2019. S 90-91.

2. Шеленкова Н. Л., Гасанова Л. І. Прояви булінгу серед учнів підліткового віку: психологічна характеристика учасників. *Габітус*: Видавничий дім «Гельветика». № 19. 2020.

3. Гасанова Л. І. Профілактика проявів булінгу в закладі освіти. *Наукові психологічні дослідження і розробки молодих вчених*: матеріали ІХ-тої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції (29-30 жовтня 2020 року). Умань, 2020.

4. Шеленкова Н. Л., Гасанова Л. І. Булінг в закладах освіти та його структура. *Science and education: problems, prospects and innovations*: Abstracts of the 2nd International scientific and practical conference (November 4-6, 2020). CPN Publishing Group, Kyoto, Japan. 2020. P. 675-678.

Обсяг та структура роботи. Логіка дослідження зумовила структуру магістерської роботи: вступ, два розділи, висновки до розділів, висновки, список використаних джерел, додатки. Загальний обсяг роботи 103 сторінки, з них основного тексту – 66 сторінок. Робота містить 2 таблиці, 8 рисунків, 4 додатки.

Висновки. У магістерській роботі наведено теоретичне узагальнення і новий підхід до вирішення важливої й актуальної проблеми щодо психологічної характеристики учасників булінгу в закладі освіти. Досягнута мета, виконані завдання дають підстави для загальних висновків:

1. Проаналізовано, що булінг – це соціально негативне явище в сталому колективі та має чіткі ознаки: систематичність (повторюваність) дій,

суб'єктивний склад, дисбаланс сил, замах на гідність людини, відсутність каяття булера. Суб'єктивний склад булінгу завжди має три діючі сторони: агресор (той хто безпосередньо вчиняє насильство), жертва (той над ким знущаються) та спостерігачі вони ж поділяються на активних (ті що приймають сторону булера або жертви) та пасивних (ті, хто не втручається в процес цькування). Явище булінгу може проявлятися в різних формах: фізичному, психологічному, сексуальному, економічному, соціальному та кібербулінг, також слід зазначити, що форма булінгу в одному колективі може як змінюватися та і поєднуватися. З'ясовано, що профілактика булінгу серед підлітків є актуальною проблемою сучасної теорії і практики виховання.

2. Встановлено, що основними причинами булінгу в закладі освіти є: стрес, навіюваність, агресивність, педагогічна занедбаність, низька самооцінка, ворожість, залежність від думки інших, низький емоційний інтелект. Аналіз педагогічної, психологічної, соціологічної, юридичної літератури та сучасного стану виховання дав можливість визначити детермінанти ворожої поведінки підлітків у навчальному закладі. Відповідно, ми виділили чотири основні групи факторів, що можуть сприяти булінг в підлітковому колективі: перша група – моральна та поведінкова незрілість особистості; друга – порушене соціальне мікросередовище; третя – індивідуально-біологічні особливості підлітка; четверта – індивідуально-психологічні та нервово-психологічні аномалії особистості.

3. Визначено основні психологічні характеристики учасників булінгу, а саме з'ясовано, що учасником булінгу найчастіше стають діти, в яких відсутні довірливі стосунки із батьками; прослідковується часта зміна настрою в залежності від зовнішніх факторів; реакція на несприятливі події бурхлива та імпульсивна; самооцінка учасників цькування відповідає думки оточуючих, тому підлітки часто намагаються в будь-який спосіб підняти власний авторитет в очах однолітків, самоствердитися в колективі за рахунок слабшого; високе

почуття провини, звинувачення себе, часті докори сумління також впливають на взаємодію підлітка з однолітками, тому такі діти найчастіше стають жертвою цькування. Отже можна сформулювати, що психологічна характеристика учасників булінгу включає в себе: по-перше – соціальне благополуччя; по-друге – рівень самооцінки; по-третє – форма та прояв агресії; по-четверте – стійкість психіки на різні подразники.

4. Обґрунтовано і експериментально перевірено шляхи подолання булінгу в закладі освіти. Головними психолого-педагогічними умовами є: підтримка державою реалізацію психокорекційних програм; впровадження у функціонування навчального закладу оновленого статуту та правил школи; створення чітких правил в дитячому колективі; залучення батьків до навчально-виховної діяльності дитини в школі; удосконалення взаємодії педагогів, батьків та дітей; оволодіння педагогами та батьками методів ідентифікації та профілактики булінгу; формування навичок прояву емоційних реакцій дітей та сприяння виробленню індивідуального стилю поведінки підлітка.

Таким чином, упровадження запропонованих організаційно-психологічних умов у навчально-виховний процес навчального закладу та урахування критеріїв, показників та рівнів готовності допомогли оптимізувати сприятливий психологічний стан у підлітковому колективі; створили широкий навчально-виховний простір для озброєння педагогів та батьків необхідним арсеналом знань, умінь, навичок попередження булінгу в освітньому закладі; сприяли розвитку емпатії, емоційного інтелекту підлітків та пізнання себе.

Виконання вищезазначених завдань дає змогу говорити про успішне виконання магістерського дослідження, теоретичну та практичну базу якого можна використовувати при подальшому вивченні психологічної характеристики учасників цькування, методів та шляхів профілактики явища булінгу у підлітковому середовищі.

Проведене дослідження не претендує на повне висвітлення досліджуваної проблеми. Потребують вивчення такі питання як психолого-педагогічна готовність психолога до корекції поведінки підлітків, які тривалий час перебували в ситуації булінгу; травмуючий вплив булінгу на формування особистості; впровадження та реалізація шкільних служб порозуміння з використанням методу рівний-рівному та ін.